

EEN TWEESNIJDEND MES

Lucebert in het Duits en in het Engels

ANJA DE FEIJTER

Wanneer de metamorfose van een gedicht die een vertaling is, vergeleken kan worden met een tweede gedaanteverwisseling in een andere taal, biedt dat een uitgelezen kans om het mes aan twee kanten te laten snijden en inzicht te verwerven in vertaling zowel als origineel. In deze bijdrage wil ik twee vertalingen van een gedicht van Lucebert aan de orde stellen, een vertaling in het Duits en in het Engels van het gedicht 'naar stad en land van geluk' uit de derde bundel van Lucebert, de bundel *de amsterdamse school*. Het gedicht beleefde zijn eerste publicatie in *Tijd en Mens* 14 van juli 1952 onder de titel 'stereographie'; in de bundel *de amsterdamse school*, waarin alle gedichten een titel of een nummer hebben, is het gedicht zonder titel en onder nummer XVIII gepubliceerd.¹ De bundel dateert van november 1952.² De vertaling in het Duits is van Ludwig Kunz – de eerste vertaler naar het Duits die een omvangrijke bloemlezing uit de poëzie van Lucebert in vertaling op zijn naam heeft staan – en is gepubliceerd in beide boekpublicaties met vertalingen van werk van Lucebert van zijn hand: *Gedichte und Zeichnungen* uit 1962 en *Wir sind Gesichter* uit 1972. De vertaling in het Engels is van de Britse vertaalster Diane Buttermann en staat op het punt van verschijnen.³ Buttermann werkt aan de vertaling in het Engels van de verzamelde gedichten van Lucebert. Het eerste deel van haar vertaling bevat de eerste drie bundels en de vroegste ongebundelde gedichten en zal in de loop van dit jaar verschijnen. Hieronder nu eerst het gedicht van Lucebert:

naar stad en land van geluk
zullen wij samen gaan
niet hier en naast elkaar
maar hier en daar
en ieder afzonderlijk

op vuil water vederen voetstappen
zijn onze handelingen
en onze vrolijkheid is
de gevangenis aanvang & omvang

maar ver van elkaar in de ruimte
is de ruimte een tweesnijdend mens

haar rechterdaad is sterven
zijn linkerdaad is de dood

De vertaling van Lucebert in het Duits door Ludwig Kunz is object van onderzoek in een artikel uit 1975 van Ad Zuiderent.⁴ De auteur stelt twee gedichten met hun vertaling in het bijzonder aan de orde. Behalve 'naar stad en land van geluk' bespreekt Zuiderent 'het proefondervindelijk gedicht', dat voor het eerst is gepubliceerd in de door Simon Vinkenoog samengestelde bloemlezing uit de experimentele poëzie *atonaal* van oktober 1951 en waarvan de vertaling door Kunz voor het eerst in *Wir sind Gesichter* werd gepubliceerd. Het artikel van Zuiderent is een reactie op een artikel over vertalingen in *Merlyn*. Met een vertaling door J.C. Bloem van een gedicht van Leigh Hunt en een vertaling door Ludwig Kunz van een gedicht van Lucebert als exemplarische voorbeelden, zet Jessurun d'Oliveira daarin uiteen dat 'wie via een vertaling kennis neemt van een gedicht, tegelijkertijd kennis (neemt) van de opvattingen van de vertaler' en dat een vertaling een gedicht 'tegelijk toegankelijk en ontoegankelijk (maakt)'.⁵

Zuiderent stelt zich in het bijzonder ten doel de verantwoordelijkheid van vertaler enerzijds en dichter anderzijds voor de uiteindelijke vertaling van 'naar stad en land van geluk' vast te stellen. Kunz maakte een eerste vertaling waarop Lucebert commentaar heeft geleverd. Het typoscript van Kunz dat van dit overleg getuigt, werd door Zuiderent in 1975 gepubliceerd.⁶ Hieronder de eerste versie van de vertaling van Kunz met daarbij de kanttekeningen van Lucebert:

*Eerste versie van de vertaling van Kunz
met commentaar van Lucebert*

Zur Stadt zum Land des Glückes
Wollen wir gemeinsam gehen
Nicht hier und nebeneinander
Doch hier und dort
Und jeder vereinzelt

Wollen wir schreiten

*Doch da und dort
Und jeder allein*

Auf unreinem Wasser federnde Spuren
Sind unsere Handlungen
Und unsere Fröhlichkeit ist
Des Gefängnisses Anfang und Umfang

*Wie gefederte Fussstapfen auf
schmutzigem Wasser*

Doch weit voneinander im Raum
Ist der Raum ein zweisehnidiger Mensch
Seine rechte Tat ist Sterben
Seine linke Tat ist der Tod

*<doch im Raum von einander geschieden>⁷
gespalten sind wir. die Spaltung
gebiert einen zweisehnidigen Menschen
seine rechte Tat ist Sterben
seine linke Tat ist der Tod*

Van de dertien regels van de vertaling laat Lucebert er zeven ongemoeid. Bij zes regels levert hij commentaar. De laatste twee regels schrijft hij in zijn kanttekeningen wél opnieuw af, maar daarin wijzigt hij niets. Zuiderent wijst op de dubbelzinnigheid van het bezittelijk voornaamwoord *ihr* (enkelvoud 'haar' of meervoud 'hun') als reden voor het ontbreken van variatie in de vertaling van (12) *haar* en (13) *zijn*. Explicitering van vrouwelijk versus mannelijk blijft daardoor in de vertaling achterwege.

In het commentaar bij de eerste strofe valt vooral de behoefte aan herstel van klankstructurering op, in dat bij de tweede strofe de explicitering in de vorm van een vergelijking met *Wie*, die zich niet lijkt te bekommeren om de lengte van de bewuste regel. Zuiderent wijdt niet al te veel woorden aan de vermoedelijke reden voor deze ingreep. Naar mijn mening ligt die in het merkwaardige *federn-de*, tegenwoordig deelwoord met de betekenis 'verende', dat de dichter door middel van *gefederte* heeft trachten te voorkomen. Misschien was de bedoeling wél overgekomen, wanneer hij *gefiederte* had geschreven? Het participium *federnde*, dat ook nog als een tik- of zetfout opgevat zou kunnen worden, is in de definitieve versie blijven staan. Voor *vederen voetstappen* was *federne Fussstapfen* perfect geweest.

Het beeld van een tweesnijdend mes zou ook kunnen dienen voor de syntaxis van de tweede strofe. De tweemaal twee verzen zijn perfect gespiegeld: op de structuur [Predicaat-Verbum-Subject] volgt de gespiegelde opbouw [Subject-Verbum-Predicaat]. Ook de structuur van de predicaten is gespiegeld: in regel 6 de volgorde [bepaling + kern], in regel 9 de volgorde [kern + bepaling]. Hierbij is enige toelichting vereist. In regel 6 is de hiërarchie van de nominale constituenten geëxpliciteerd door het voorzetsel: voorzetselbepaling *op vuil water* plus kern *vederen voetstappen*. In regel 9 komt geen voorzetsel voor. In deze regel is de kern te herkennen aan het bepaalde lidwoord, *de gevangenis*, en de bepaling aan de interne geleiding met het voor Lucebert typische &-teken, *aanvang & omvang*. Ludwig Kunz grijpt in deze structuur in. Hij expliciteert de verhoudingen met behulp van een genitief, maar keert daarbij kern en bepaling om: *Des Gefängnisses Anfang und Umfang*. Dit is vermoedelijk de tweede reden voor het commentaar van de dichter bij de vertaling van regel 6. Lucebert wijzigt die zodanig, dat daar de volgorde [kern + bepaling] komt te staan, zodat die gespiegeld wordt in [bepaling + kern] en het tweesnijdend mes van de syntaxis wordt hersteld: (6) *vederen voetstappen op vuil water ...* (9) *van de gevangenis aanvang en omvang*.

De aandacht van Zuiderent gaat in het bijzonder uit naar de ingreep van de dichter in de laatste strofe. Eerst probeert Lucebert een zekere aanscherping in de kanttekening *doch im Raum von einander geschieden* die echter niet goed genoeg bevonden en doorgestreept wordt. Daarop volgt de kanttekening die de bedoelde tweesnijding verwoordt met behulp van *spalten* en *Spaltung*. Zuiderent becommentarieert als volgt:

Nu *ver* via *Weit* eenmaal tot het voltooid deelwoord *geschieden* was getransformeerd, deed zich het plastischer *gespalten* voor. Daar komt dan in r.11 nog de aktiviteit van het baren bij. Het gevolg hiervan is dat het eerste deel van r.10 de situatie van twee mensen aangeeft zoals die van het begin af aan was. Het origineel legt niet zo duidelijk de nadruk hierop. (...) In Luceberts wijziging wordt echter uit de scheiding van de twee een soort Janus-met-het-dubbele-voorhoofd geboren, met een aktieve kant, *Sterben*, en een passieve, *der Tod*.⁸

De gespleten mens wordt in het commentaar van de dichter opgevat als een bij de geboorte gespleten mens, een betekenis die het origineel niet zou bevatten. Dat de voorgestelde versie van de derde strofe misschien ook op het conto van het verdwijnen van de tegenstelling tussen *haar* en *zijn* geschreven zou kunnen worden, wordt, als ik het goed zie, niet overwogen. Maar het is lastig om de zaken hier uit elkaar te houden! De auteur levert bij zijn onderzoek van de verhouding tussen origineel en vertaling commentaar op een gedicht, de vertaling daarvan, een eerste versie van de vertaling en het commentaar van de dichter bij die eerste versie! Ik houd het niet voor onmogelijk dat beide zaken samenhangen: omdat de duidelijkheid van de tegenstelling van mannelijk en vrouwelijk is verdwenen, expliciteert de dichter de scheiding van de twee personen. Wat de definitieve versie betreft, die ik hieronder laat volgen, alleen nog één kanttekening. Zuiderent wijst erop, dat het door Lucebert voorgestelde *gespalten* wordt gehonoreerd niet alleen, maar ook herhaald en dat deze woordherhaling zich laat begrijpen als vervanging van de herhaling van *ruimte* in het gedicht.⁹

de vertaling van Kunz

In die Stadt ins Glücksland
Wollen wir zusammen gehen
Nicht hier so nah einander
Doch dort und dort
Und jeder für sich

Wie federnde Schritte auf Moderwasser
Ist unser Tun
Und unsere Heiterkeit ist
Eintritt unserer Haft und Ende

Gespalten sind wir und gespalten
Erzeugen wir den zweischneidigen Menschen
Seine rechte Tat ist Sterben
Seine linke Tat ist Tod

de vertaling van Butterman

to city and land of fortune
 we shall go together
 not here and next to each other
 but here and there
 and each separately

on dirty water feathered footsteps
 are our dealings
 and our gaiety is
 the prison birth & girth

but far from each other in space
 space is a double-edged person
 her right deed is dying
 his left deed is death

De definitieve vertaling in het Duits kan inmiddels gespiegeld worden aan de vertaling in het Engels. Naar mijn mening is de kracht van deze vertaling in het Engels gelegen in het woord voor woord volgen van de dichter. Niet alleen woord

voor woord, maar ook wat de syntactische structuur betreft volgt deze vertaling het origineel schijnbaar moeiteloos. Diane Butterman kan zonder problemen de tegenstelling tussen *haar* en *zijn* volgen in haar vertaling. Zij stapt licht heen over de *vederen voetstappen* en – en dat is misschien het belangrijkste – grijpt niet in in de hiërarchie van *de gevangenis aanvang en omvang*. De onmogelijke opgave om voor deze versregel die door morfologische equivalentie is gevormd, een equivalent in vertaling te vinden, is opgelost door het gebruik van twee woorden die op hun beginklank na overeenkomstig zijn: *birth* en *girth*. Dit laatste woord betekent ‘omtrek’ of ‘omvang’, in het bijzonder ‘buikriem’, ‘singel’ of ‘zadelriem’.

Dit specifieke woord voor *omvang* is gekozen met het oog op een zo groot mogelijke overeenkomst met *aanvang* en vandaar dat *aanvang* met het specifiekere *birth* voor ‘geboorte’ is vertaald: *the prison birth & girth*. De vraag of er in het gedicht van Lucebert al dan niet wordt geduid op gespletenheid vanaf de geboorte, komt naar aanleiding van de vertaling van Butterman niet op. Het is de vraag of hiermee definitief voor een bepaalde interpretatie van het gedicht gekozen kan worden. Misschien is dat alleen mogelijk in het grotere ver-

band van de bundel als geheel of zelfs van de 'explosie' van het dichterschap van Lucebert in de twee kalenderjaren 1951 en 1952, waarin, zoals bekend, drie dichtbundels het licht zien: het debuut *triangel in de jungle / de dieren der democratie* van november 1951, het zogeheten historisch debuut *apocrief / de analphabetische naam* van juni 1952 en de derde bundel *de amsterdamse school* van november 1952. Zuiderent wijst op de samenhang in de bundel, waaruit duidelijk blijkt 'dat *ruimte* in deze gedichten een kernbegrip is, met zowel een samenbindend als een scheidend aspect'.¹⁰ De spectaculaire metafoor uit de laatste strofe, *de ruimte (is) een tweesnijdend mens*, lijkt te duiden op overdracht van de gespletenheid van de mens op de ruimte. Dat kernbegrip 'ruimte' is ook aan de orde in het beroemde 'ik tracht op poëtische wijze' uit *apocrief / de analphabetische naam*, waarin sprake is van *het goede of de omarming die ons wanhopig aan de ruimte (laat) / morrelen* en van een levensweg die wordt omschreven als *de weg van verlatenheid naar gemeenschap*. De suggestie van platoonse anamnese is aan de orde in het gedicht 'anders anders bekend maar herkend toen', eveneens uit het historisch debuut. En die van een bij de geboorte in tweeën gespleten mens in de 'introdunctie' van de 'lente-suite voor lilith', die begint met de regels *als babies zijn de dichters niet genezen/ van een eenzaam zoekend achterhoofd*.

AFBEELDING: Lucebert, *zonder titel*, 1988. I.8 Oostindische inkt op papier (32,5 x 23 cm) De tekening toont Lilith, de 'furie' of demon die problemen kan veroorzaken bij het vinden van de wederhelft.

NOTEN

¹ Deze gegevens zijn te ontlenen aan de uitgave van het verzameld werk van Lucebert uit 1974, met een voortreffelijk *apparaat* met gegevens over editiegeschiedenis en varianten van de gedichten: Lucebert, *verzamelde gedichten*, Amsterdam 1974, 631.

² Lucebert, *verzamelde gedichten*, Amsterdam 1974, 776.

³ Voor toestemming tot publicatie van deze vertaling ben ik de vertaalster Diane Butterman zeer erkentelijk.

⁴ Ad Zuiderent, 'Lucebert in het Duits', in: *Spektator* 5 (1975-1976) 2 (sept.), 81-98.

⁵ H.U. Jessurun d'Oliveira, 'Origineel en vertaling', in: *Merlyn* 2 (1963-1964) 1 (nov.), 3-21; het citaat op 21.

⁶ Zuiderent, 'Lucebert in het Duits', 93.

⁷ Doorgehaald.

⁸ Zuiderent, 'Lucebert in het Duits', 94.

⁹ Ibidem, 89.

¹⁰ Ibidem, 91.